

DİN VE HAYAT

TDV - İSTANBUL MÜFTÜLÜĞÜ
DERGİSİ
SAYI: 2 • YIL: 2009

TÜRKİYE DİYANET VAKFI İSTANBUL
ŞUBESİ ADINA İMTİYAZ SAHİBİ VE
YAYIN YÖNETMENİ
(SORUMLU)
Prof. Dr. Mustafa ÇAĞRICI

YAZI İŞLERİ MÜDÜRÜ ve
YAYIN KOORDİNATÖRÜ
Kadriye AVCI ERDEMLİ

EDİTÖR
Kerime CESUR
kerime.cesur@gmail.com

YAYIN EKİBİ
Abdülkerim YATĞIN
Davut ÖZGÜL
Emine ARSLAN
E. Betül ÇAKIRCA
Kâmil BÜYÜKER
Kerime CESUR
Mehmet YÜKSEL
Tuğba YALÇIN
Uğur YILMAZ
Selda ŞEN
Kadir ÖZTÜRK

TASHİH
Dr. A. Cüneyt KÖKSAL

FOTOĞRAF
Gezgin Kültür Dergisi Arşivi

KAPAK FOTOĞRAFI
Halit Ömer CAMCI

BASIM YERİ ve TARİHİ
TDV Yay. Matbaası
Ostim Örnek San. Sit. 1. Cd. No:11
Yenimahalle / ANKARA
Tel: (0312) 354 91 31

ISSN: 1308-9595

DAĞITIM
Osman SARIKÖSE
TDV Yay. Mat. ve Tic. İşl. İstanbul 1.Şb.
Klodfarer Cad. No:14/1 Divanyolu
Eminönü/İSTANBUL
Tel: (0212) 518 46 04 - Faks: (0212) 518 83 07
Yayınlanan yazıların hukuki-bilimsel
sorumluluğu yazarlara aittir.

Zencefilm
medya

Görsel Konsept Tasarım,
Uygulama Zencefil'm / Halit Ömer Camcı
Sanat Yönetmeni: Ali Bıyıklı
bilgi@zencefilm.com

PARA İLE SATILMAZ

EDİTÖRDEN

İşler hafifleyince, çocuklar büyüyünce, emekli olunca...

Her zaman bir mazeretimiz olacak görmediğimiz yerleri görmek, bilmediğimiz şeyleri bilmek için gitmeye.

Yerleşik hayat içimize kök saldıkça dünyaya daha fazla bağlandık, sanki kısa süreli seyahatler bile gözümüzü korkutur hale geldi. Belki hayatımızın düzeninin bozulmasından korktuk. Belki göreceğimizden.

Görmeyi, bilmeyi ve kayda geçirmeyi ertelememek gerektiğini, elinize ulaşan bu sayıda kendisiyle kitaplara olan seyahatini ve kitaplarının seyahatini konuşmayı düşündüğümüz Yavuz Argıt'ın vefatı ile yeniden öğrendim. Hiçbir şey bizi beklemiyor.

Tarihe baktığımızda ibadet için, geçmişten ibret alıp kendine çeki düzen vermek için, sünnetullah'ın tarihteki tecellilerini müşahade etmek için, ilim için, kendini keşfetmek için ve daha birçok sebepten dolayı yapılmış seyahatler görüyoruz. Seyahatnameler dönemlerinin en değerli bilgi kaynakları... Denebilir ki geçmiş çağlarda iletişim gitmekle mümkündü. Bilmek için gitmek gerekirdi. Kanaatimce günümüzde insan, bizzat gidip görmeye daha fazla muhtaç. Zira bildiklerimiz bize gösterilenler. Bildiklerimiz, elle tutulur, çıplak gözle görülür hale geldiğinde, doğru ise pekişir, yanlış ise değişir. Çünkü denir ki; "Seyahat taassubu kırar."

Bu sayıyla seyahatte seyahate çıkmak istedik. İslâm kültüründen diğer dinlere, seyahatin anlam ve amacı karşılayacak sizleri. Osmanlı coğrafyasını yeniden keşfeceğiz. Ardından hadis, tasavvuf, fıkıh yolculuklarına çıkacağız. Günümüz gezginlerinin nerdeyse tamamı ile söyleyeceğiz. Ve sinemadan, kitaplardan, arşivden örnekler...

Yapacağımız seyahat ister kendimizi keşfetmeye ister dünya tecrübemizi arttırmaya yönelik olsun şimdi tam zamanı.

Biraz cesaret

Emeği geçen herkese teşekkürler

Saygılarımla
Kerime Cesur

Yemen

Şam

Mostar

KÜLTÜR TARİHİMİZ IŞIĞINDA OSMANLI COĞRAFYASINA YOLCULUK

Haluk DURSUN*

**DAĞLARI YARA YARA ESKİ TARİHTEN, MAZİDEN ACI HABERLERİ YAD EDEREK
HÜSEYİN RACİ EFENDİ'NİN MÜFTÜLÜK YAPTIĞI VE TARİHÇE-İ VAK'A-İ ZAĞRA
KİTABINDA HİKAYESİNİ YAZDIĞI ESKİZADE'YE GİDELİM.**

□ Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonra eski Osmanlı coğrafyasındaki birçok mekânın sınır dışında kalması kültür turizmine ilgi duyanlara çok geniş, kapsamlı ve çeşitlilikler barındıran bir coğrafya sundu. Bu geniş ve renkli imparatorluk coğrafyasının tamamını bir insanın gezmesi neredeyse bir ömür sürer. Hatta ömür biter, Osmanlı coğrafyası gezmekle bitmez.

Bu devasa haritanın; ya ülke ülke ya da şehir şehir tamamlanması ve üst başlık olarak Osmanlı coğrafyası hedef alındıktan sonra, alt başlıklara, ara duraklara göre gezilebilmesi daha doğru bir yol haritası seçimi olur.

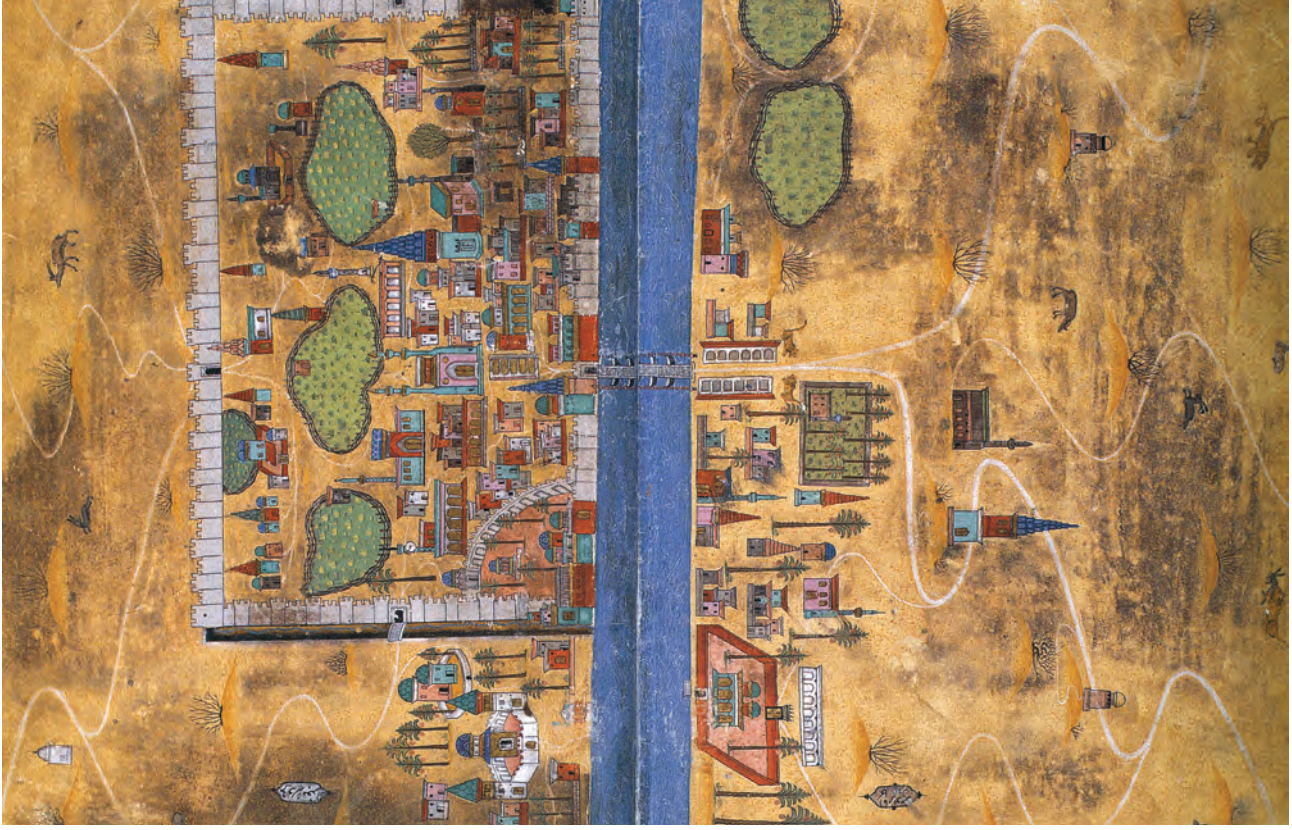
Yıllarını bu konuya vermiş tecrübeli bir Osmanlı coğrafyası gezgini olarak,¹ bu geniş ve zengin mekânın içerisinde bazı seçmeler yapmak ve yeni başlayacak olanlara bir yol haritası çizme denemesine girişmek istiyorum.

Türkiye dışındaki "Bizim Şehirlerimiz'den" bir seçme yapmak gerekirse; tarihi doku, silüet, panoramik görüntü ve bunlara ilaveten ruhaniyetli bir şehir olması

dolayısıyla Kudüs başta gelir -tabii Mekke ve Medine gibi iki kutsal şehri, hac mekânları olarak ayırmak gereklidir-. Kudüs-i Şerif'ten sonra Şam-ı Şerif, el-Halil bu bölgenin kudsiyeti ve ruhaniyeti olan şehirleridir. Aynı coğrafyadan çıkmazsak Halep, Beyrut, Yafa ve Akka; hem Osmanlı kültüründeki yerleri, hem de başta belirttiğimiz mimari doku ve buralarda bulunan Osmanlı eserlerindeki yoğunluk dolayısıyla en başta sıralanabilir.

Şehirlerin anası olan Kahire, Nil nehrinin sunduğu bereket ve hareketin de etkisiyle genel itibarıyla çok yoğun ve yorucu bir şehirdir. Ancak kaleye çıkılıp, Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın döneminden kalma eserler görülürse, yahut İmam Şafii Hazretleri'nin ruhaniyetine sığınmak için dergâhına, türbesine uğranılırsa biraz sükûnet bulunabilir. Kahire yerine Yemen'in San'a'sına uğramak ve orada surlar, kapılar, çarşılar, otantik evler arasında dolaşmak çok daha cazip gelebilir.

Bir zamanların Darü's-Selam denilen barış şehri,

şimdilerin acı ve gözyaşı kenti olan Bağdat, her zaman bizim gönlümüzde "başka bir yâr"dır.

Kuzey Afrika'nın kültür tarihimiz açısından bizden olan havasını kaybetmemiş şehri Libya'nın Trablusgarp'dır. Fas, Tunus artık çok turistikleşmiş, Cezayir ise fena değildir.

Karadeniz'in kuzeyine doğru çıkar ve o akıncının söylediği gibi Akkerman'a gidersek Kırım coğrafyasının, Tatar hanları'nın Bahçesarayı'nın diğerlerinden çok farklı bir havada olduğunu görürüz. Kefe ve Sudak'ın kaleleri, Sivastopol'un hatırası bir tarafa, Gözleve şehri Tatarhan Camii ile Mimar Sinan'dan bir anı olarak bizi kendine çeker. Akkerman'ın kalesine şöyle bir uğrayıp, Ukrayna sahillerine ve Baserabya (Bucak) bölgesine doğru uzandığımızda İsmail ve Bender'in acı hatıralarına tanık oluruz,² öyle ki bizi ancak Tuna teselli edebilir. Bu nehr-i azizin deltasındaki şirin şehir Tunca, ince minaresiyle bize göz kırpar ve arkalara Sarı

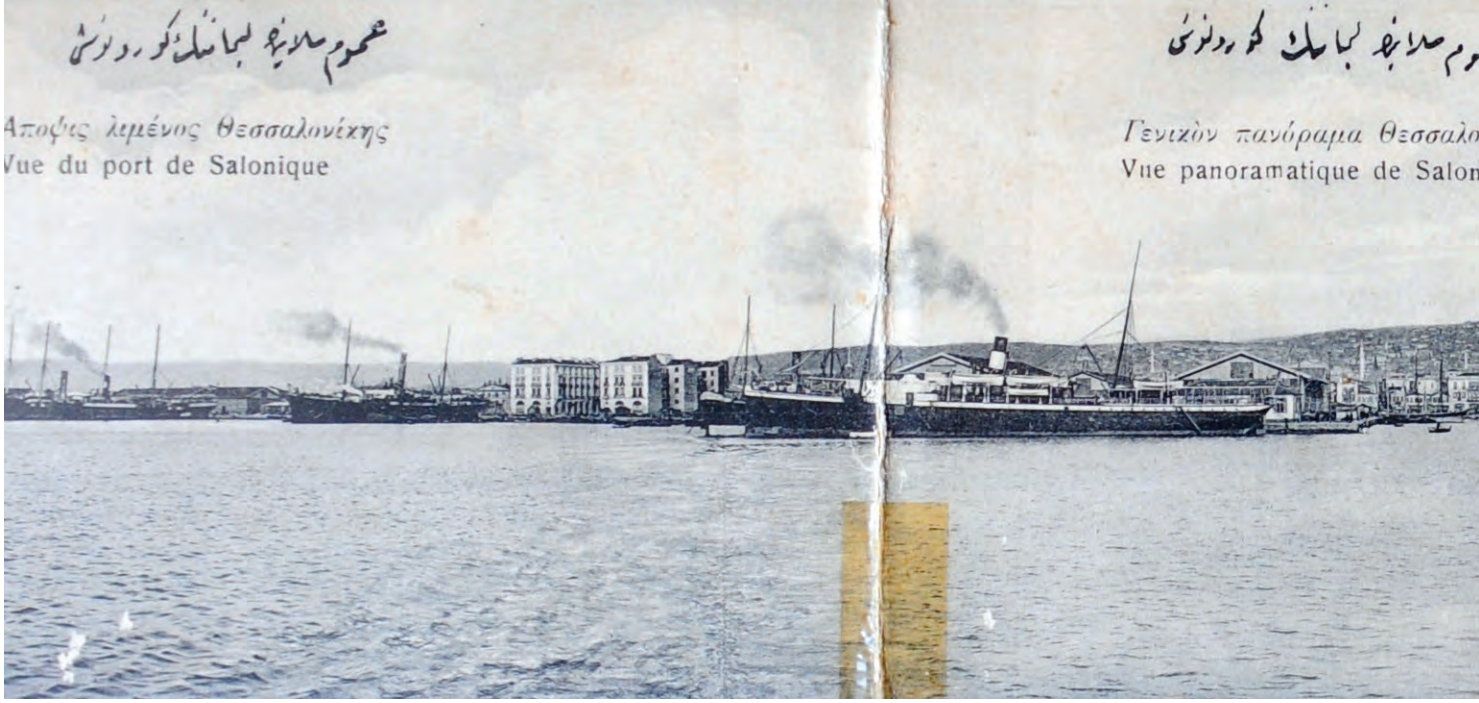
Saltuk'un Babadağ'ına doğru sürükler. Oradan Dobruca bölgesindeki Mecidiye ve özellikle Mangalia, yine bize Osmanlı mimari mirasını ve Evlad-ı Fatihan'ın yüzlerini gösterir.

İsterseniz Tuna'ya bu kadar inmişken "Çıkalım geldim Urumeli'ne, arzuhal verelim Beylerbeyine" dizele-ri eşliğinde Tuna kıyısındaki Bulgaristan tarafına doğru

"Selanik çarşısında sâlâm okunur" diyor Rumeli türküsü. Biz de fazla oylanmadan Abdülhamid-i Sâni'yi Alaîti Köşkünde mahpus bırakıp, Gazi Mustafa Kemal'i anasının Langaza Çiftliği'nden, babasının Debre-i Bâlâ Kocacık köyüne kadar yad eyleye eyleye gezelim, askerî idadisinin bulunduğu Manastır'ı bir başka sevelim.

yol alalım ve özellikle ince donanmanın merkezi olan Rusçuk ve Nehir limanları ile Silistre, Niğbolu, Zıstovi ve dahi Pasvantoğlu Osman Paşa'nın Vidin şehrini görmeden geçmeyelim.

Tuna'dan içlere ve yukarılara Deliorman'a doğru uzanırsak Şumnu, hem Nüvvab Medresesi'yle hem de Tombul Camii ile (Şerif Halil Paşa) ne güzel bir diyardır.

Varna'yı, Burgaz'ı plajlar ve turistlere bırakalım. Dağları yara yara eski tarihten, maziden acı haberleri yad ederek Hüseyin Raci Efendi'nin müftülük yaptığı ve *Tarihçe-i Vak'a-i Zağra* kitabında hikayesini yazdığı Eskizade'ye gidelim. Aynı dağları daha batıdan Plevne üzerinden inersek karşımıza Tırnova çıkar; Fatih türbedarı Ahmed Amiş Efendi'nin, merhum Süheyl Ünver Hoca'nın memleketi olan Tırnova.

Güney Bulgaristan'da Arda ve Meriç boylarının en güzel şehirlerinden bir tanesi Filibe'dir. Sultan Murad-ı Hudavendigâr'ın, Murad-ı Sâni'nin eserleri, tarihi evleri, Mevlevihanesi ve Meriç nehriyle o eski pirinç diyarı Filibe bir başkadır. Sofya'yı eski komünist dönemden dolayı biraz soğuk bulanlara Köstendil'i tavsiye edeceğim; garip camileri, hamamları ve konaklarıyla Köstendilî.

Geriye kalıyor Kızanlık'ın gülleri, Pazarcık'ın Tatarları, Yanbolu'nun, İslimye'nin, Kırcaali'nin, Mestanlı'nın, Cebel'in, Harmanlı'nın, Hasköy'ün, Cisir-i Ergene'den Meriç üzerinde köprüsüyle Anadolu'ya bağlanan muhacir yolları. Bulgaristan kızanlarını oracıkta bırakıverip Köstendil'den Devebağırtañ bayırıyla Makedonya'ya iniliverdiğinde

yol Selanik'e kadar gider. Batı Trakya'nın Dimetoka'sı, Gümülcine'si, İskeçe'si bir yana, Karasu nehrinden ötede kaldığı için mübadeleyle muhacir toprağına dönüşen Selanik vilayeti bir yana. Kavala Kalesi; makbul İbrahim Paşa'nın kiliseye çevrildikten sonra mahzun hale gelen cami şerifi, Osmanlı'nın su kemerleri, Mehmet Ali Paşa'nın medresesi, imareti, zeytinleri; tütün ve bademiyle bizi buyur eder. Yukarılarda Bedesten çarşısı önünde Şeyh Bedreddin Simavî'nin asıldığı Yörük diyarı Serez, Yesarî Asım ve Hasan Beylerin Drama'sı ve oradan öte Selanik valisi İttihatçı Tahsin Uzer'in tabiriyle "Makedonya Eşkialık Tarihi". İnelim biz yine Selanik yalılarına, Hamidiye Caddesi'ne, Horhorsu'ya, Tophane'ye, Yedikule'ye ve oradan seyran etmeye Beyaz Kule'ye. "Selanik çarşısında sâlâm okunur" diyor Rumeli türküsü. Biz de fazla oyalanmadan Abdülhamid-i Sâni'yi Alaiti Köşkünde mahpus bırakıp, Gazi Mustafa Kemal'i anasının Langaza Çiftliği'nden, babasının Debre-i Bâlâ

Kocacık köyüne kadar yad eyleye eyleye gezelim, askerî idadesinin bulunduğu Manastır'ı bir başka sevelim.

Bir zamanlar eskiler varsın söy-

***Dağları yara yara eski tarihten,
maziden acı haberleri yad ederek
Hüseyin Raci Efendi'nin müftülük
yaptığı ve Tarihçe-i Vak'a-i Zağra
kitabında hikayesini yazdığı
Eskizade'ye gidelim.***

lesinler;

*Manastır'ın ortasında var bir havuz,
Dimetoka kızları hepsi de yavuz.*

Selanik'le Manastır arasında Yenice-i Vardar'da Gazi Evrenos Bey'i, Kayalar'da Kayı yörüklerini, Florina'da edebiyatçı Nâzım Bey'i aman unutmayalım. Yukarılarda Manastır'dan ötede, konağı hâlâ duran Geyikli Niyazi'nin Resne'sini, bir zamanlar attıkları martini sesleri hâlâ yankılanan Hasan'ın Debre'sini de zikredelim, ama Ohri bir başka âlemdir.³

Gostivar'ın dondurması, tatlısı, Kalkandelen'in Bektaşî-Harâbâtî Baba Tekkesi -camilerin en güzeli, en alacası-. Haydi oradan çıkıverelim Yıldırım Bâyezid Han'ın diyarı, Evlâd-ı Fâtihân'ın yadigârı Üsküp'e. Gazi İshak Bey'in firuze kubbeleriyle, her an tekbirlerle çağlayan Vardar'ın üzerindeki taş köprüsüyle ve Yahya Kemal'in deyişiyle

*Üsküp ki bir Müslüman şehirdi,
Binbir türbeyle müştehirdi.*

Kaçanik Boğazı'na şimdi hemen çıkıvermeyelim, eşkıyanın pususuna düşürmeyelim,⁴ dönelim yine Kâbe-i Hürriyet mi desem, Dâr-ı Yahûd mu Selanik'e.

Selanik, Makedonya Vilayeti'nin limanı olarak

İstanbul'a yani payitahta bağlantının ve payitahttan Kosova'ya ve Teselya'ya çıkışın merkezidir. Teselya'nın merkezi ise Yenişehirdir ki, meşhur divan edebiyatımızdaki Avni Bey'in ve Bahariye Mevlevihanesi şeyhliğini yapmış ailenin Nazif Dede'den, Neyzen Hüseyin Fahreddin Dede'ye kadar memleketidir. Ne yazık ki şu anda tarihî siluet bakımından herhangi bir cazibesi kalmamıştır. Teselya'da Tırhala şehrindeki Mimar Sinan'ın Osmanşah Câmî-i Şerîfi görülmeye değer, ama o da tek başına boynu bükük bırakılmıştır.

Teselya'dan, doğrudan aşağıya Attika Yarımadası'na ve Atina'ya inmek yerine Yanya'ya gidilmesini tavsiye edeceğim. Yanya'nın sahile uzantısı Preveze limanıdır, ama bizden o büyük zafer dışında bir iz taşımaz, hemen oracıkta başka bir şehir bulunur ki, Osmanlı coğrafyasının en şirin kasabalarından birisidir Narda: II. Bâyezid döneminden kalma Gazi Fâik Bey Câmîi narenciye bahçeleri içinde kaybolup gitmiş perişan bir durumdadır. Ama yine aynı dönemin kemerli Osmanlı köprüsü hemen yanındaki çınaraltı kahvesiyle eski tarihlerden hatıraları yaşatır.

Yanya'dan sonra Arnavutluk coğrafyasına Epir bölgesinden girildiğinde Ergiri üzerinden Avlonya'ya,

oradan Elbasan'a ama özellikle Berat'a uğranmalıdır. Ülkemizde Safranbolu'da ve Beypazarı'nda örnekleri görünen konakları ve sokaklarıyla Osmanlı atmosferi Berat'ta mevcuttur. Kalesi, Halvetî Tekkesi ve Kurt Ahmed Paşa köprüsüyle Berat, "nurun alâ nur"dur.

Berat'tan yukarıya Tiran'a oradan da İşkodra'ya kadar uzanıp giderken aman sakın Akçahisar'ı görmeden geçmeyiniz. Arnavutların milli kahramanı İskender Bey'in kalesi ve Bektaşî Tekkesi'yle görölmeden geçilemez yerlerden birisidir.

Arnavutluk'un ve Arnavut coğrafyasının tabii uzantısı Kosova'ya kadar gider. Siyasî ve idarî merkez Piriştina olmasına, Sultan Murat'ın ruhaniyeti Kosova sahrasında bulunan türbesinde yaşamasına rağmen Evlâd-ı Fâtihân'ın yuvası Prizren şehridir. Ortasından geçen Bistriça suyu, taş köprüsü, kalesi, Maraşlı semtindeki tarihî çınarı, şadırvan meydanı ve sayısız câmisi, tekkesi, hamamı, çeşmesiyle "pürzerrin" olan Prizren. Osmanlı coğrafyasındaki metrekare başına en çok köfteciiye sahip olan üç şehirden de birisidir Prizren (diğerleri Saraybosna ve Üsküp'tür).

Sırbistan coğrafyasında Niş Kalesi ve kale içi câmii, oradan Semendire Kalesi ve nihayet Darü'l-Cihadi'l-Belgrad: Tuna ile Sava'nın kucaklaştığı Zemun ovası. Petervaradin'de şehit olan Morali Ali Paşa, Slankamen'de Köprülüzade Fâzıl Mustafa Paşa ve hemen ötesi Karlofça. Sırbistan'ın artık Macar nüfusuyla yoğun olan Vojvodina bölgesine kadar getirdik sizi. İsterseniz oradan Nazlı Budin'e bugünkü soğuk ismiyle Budapeşte'ye, Gülbaba'ya çıkarabiliriz. Buradan Haçova Savaşı'nın yapıldığı ovanın kıyısındaki Eğri'ye (Eger) götürüp kale dibindeki kalem gibi uzanmış tek minareyi gösterebiliriz. Yok eğer Güney Macaristan'a gitmek isterseniz Tuna boyundaki Mohaç ovasına ve oradan Sultan Süleyman Han'ın Zigetvar Kalesi'ne dek uzanır, Peçevî Efendi'nin tarihinden hatıralar okuyarak Pec şehrine, Gazi Kâsım Paşa ve Yakovalı Hasan Paşa'nın câmilerine girip birinde kiliseyi gezilebilir, diğerinde de bir bayram namazı kılabilirsiniz.

Osmanlı coğrafyasının en ruhaniyetli bölgelelerinden birisi Sancak ve bir diğeri de Bosna-Hersek'tir. Novipazar'dan Saraybosna'ya, Travnik'e, oradan da

Mostar'a, Poçitel'e, Stolac'a, Blagay'a, Arslanageç köprüsü Trebinje'ye ve meşhur Drina Köprüsü'nün olduğu Vişegrad'a ne kadar renkli, ne kadar keyifli ve ne kadar güzel bir coğrafyadır, gezmeye doyum olmaz.

Osmanlı coğrafyasının bir de adalar kısmı vardır. Bunlar arasında Müslüman cemaatin hayatiyetini sürdürdükleri yalnız Rodos ile İstanköy'dür. Her ikisinde de sadece cemaat değil Osmanlı mimarisi de sizi kendisine çeker, buyur eder. Ama aynı bereketi Midilli'de, Limni'de, Sakız'da ve ne yazık ki Girit'te göremezsiniz. Ezansız kalan minareler, cemaatsiz kalan camiler, ziaretçisiz kalan türbeler insanın yüreğine iner.

Oraların daha 1900'lü yılların başında Osmanlı coğrafyasına mekânlar olduğunu unutturmak için ellerinden gelen her şeyi yapmışlardır. Nasıl ve neden mi?

Aziz-i vakt idik adâ zelil kıldı⁵... ■

D İ P N O T L A R

1. Yaklaşık yirmi yıl önce başlayan ve Osmanlı coğrafyasından kırk küsur ülkeyi kapsayan araştırma gezilerim, 2000 yılından sonra rehberliğim eşliğinde Eman Tur'un organizasyonu ile kültür turları şeklinde devam etmektedir.
2. 1791-92 Osmanlı-Rus Savaşı'nda her iki kale müdafileri ve müslüman ahalisi topluca kılıçtan geçirilmişlerdir.
3. Ohri'yi kısaca anlatmak çok zordur. Dağlar arasındaki derin gölü, paik balığı, Halvetî Dergâhı, tarihî çınarı, çarşısı, kalesi ve Karaderin Irmağı ile Makedonya'nın incisidir.
4. Kaçanık Boğazı 93 Harbi sonrasında Balkanlar'da Osmanlı'ya karşı isyan eden eşkıyanın askerimize en çok pusu kurduğu boğazdır.
5. Balkanlar'da Osmanlı mimari mirasından ayakta kalan ve hususiyeti ile güzelliği bulunan eserleri şöyle sıralarsak; İşkodra'da Buşatlı Mehmet Paşa Camii [Kurşunlu Camii] (1734), Tiran'da Hacı Ethem Bey Camii (1794), Akçahisar Kruya'da Sarı Saltuk Külliyesi ve Kalesi'yle beraber Dolma Tekkesi, Elbasan'da Nazır Bey Camii, Korça (Korçe'de İmrarhor İlyas Bey Camii ve Türbesi (1496), Girokastra'da Asım Baba Bektaşî ve Melami tekkeleri, Avlonya (Vlora'da Muradiye Camii, Berat'ta Bekarlar ve II. Bayezid camileri, Hacı Sinan Medresesi, Saraybosna'da Gazi Hüseyin Bey Külliyesi, Ferhad Bey Camii, Keçi Köprüsü, Travnik'te Süleyman Paşa Camii (1816), Kale'de II. Bayezid Camii'nin yalnızca minaresi, Vişegrad'da Sokullu Köprüsü, Mostar'da Karagöz ve Koski Mehmet Paşa Camileri, Trebinje'de Arslan Ağa Köprüsü, Sofya'da Hacı Seyfullah ve Mahmut Paşa Camileri, Hasköy'de Otman Baba Tekkesi, Balçık'da Akyazılı Tekkesi, Filibe'de Şehabeddin Paşa (1444) ve Hüdavendigar camileri, Çifte Hamam, Razgrad'da İbrahim Paşa Camii, Demir Baba Türbesi, Köstendil'de Feridun Ahmed Bey Camii, Fatih-Kanuni Camii, İshak Paşa Köprüsü, Şumnu'da Şerif Halil Paşa Camii, Eskizağra'da Hamza Bey Camii (1409), Samakov'da Küpeli Çeşme, Belgradçık Kalesi, Dubniça Camii, Priştina'da Fatih Camii, Prizren'de Sinan Paşa Camii, Mehmet Paşa Camii ve Hamamı, Alibey Köprüsü, Yakova'da Terzi Köprüsü, Estergon Kalesi, Vişegrad Kalesi, Zigetvar Kalesi ve Kanuni Camii, Babadağ'da Gazi Ali Paşa Camii, Mangalia'da Esmahan Sultan Camii, Bar'da Staligrad Kalesi, Hamamı, Ömer Basic Türbesi, Selanik'te İshak Paşa Camii (1484), Hamza Bey Camii (1468), Serez'de Gedik Ahmet Paşazade Mehmet Bey Camii (1493), Zircirli Camii, Bedesten, Üsküp'te Sultan Murat Camii, Alaca Camii, Mustafa Paşa Camii, Sulu Han, Kurşunlu Han, Kapan Han, Davut Paşa Hamamı, Şengül Hamamı ve Fatih Köprüsü, Manastır'da İshak Çelebi Camii (1507) bu eserlerin en başta gelenleridir.